

PŘECHOD MEZI PRVNÍM A DRUHÝM STUPNĚM: UTAJENÝ MEZNÍK?

TRANSITION BETWEEN PRIMARY AND LOWER SECONDARY SCHOOL: A HIDDEN MILESTONE?

KATEŘINA TRNKOVÁ

RECENZE KNIHY

WALTEROVÁ, Eliška a kol. *Dva světy základní školy? Úskalí přechodu
z 1. na 2. stupeň*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-2043-5.

Kolektiv Centra základního výzkumu školního vzdělávání (Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Masarykovy univerzity) vydal v loňském roce pod vedením E. Walterové novou knihu *Dva světy základní školy?* s podtitulem *Úskalí přechodu z 1. na 2. stupeň*. Název v sobě nese nejméně dva přísliby pro čtenáře. První souvisí s tím, že se konečně na české pedagogické scéně objevuje monograficky zaměřená publikace na téma přechodu mezi primárním a nižším sekundárním stupněm vzdělávání, která zde doposud chyběla a nyní je k dispozici. Druhý příslib můžeme spatřovat v onom otazníku za hlavním názvem knihy. Dává totiž tušit, že autoři přicházejí s určitou tezí či hypotézou, o níž budou diskutovat, k níž budou hledat doklady. To samo o sobě u vnímavých čtenářů podporuje zvědavost a chuť si knihu přečíst a posoudit, jak se vlastně celý autorský kolektiv s touto vlastní výzvou vyrovnává.

Téma monografie je výsledkem výzkumné citlivosti autorů, která je při realizaci četných předchozích empirických studií na půdě základních škol přivedla k opodstatněnému názoru, že přechod mezi prvním a druhým stupněm základní školy u nás nikdo soustředěně výzkumně nesleduje, jakkoliv má tento moment pro život základních škol a jejich aktérů velký význam a v souvislosti s ním se musí vyrovnávat s celou řadou problémů. V našich pod-

mínkách jde pro většinu žákovské populace o přechod skrytý, probíhající pod „střechou“ jedné instituce, základní školy, a mohlo by se tedy na první pohled zdát, že není neuralgickým bodem v jejich vzdělávací dráze. Je však známo, že první a druhý stupeň základní školy se liší, a to zejména způsobem výuky, ale také četnými dalšími, v řadě případů jemnějšími charakteristikami, proto stojí za to dané téma zkoumat i v českém prostředí. Podívejme se tedy, jakým aspektům přechodu mezi prvním a druhým stupněm základní školy se kniha věnuje.

Monografie má celkem třináct kapitol, na jejichž vzniku se podíleli autoři z pražského i brněnského pracoviště.¹ Celé téma je rozděleno podle úrovně použitého náhledu. První až čtvrtá kapitola analyzuje *makroúroveň vzdělávacího systému*, následují dvě kapitoly reflektující úroveň školy a třídy (*mikroúroveň*) a třetí pomyslný oddíl věnuje pozornost jednotlivým *aktérům* přechodu. Knihu uzavírá poměrně rozsáhlá diskuse, vracející se ke snaze uchopit téma jako celek, zvýraznit jeho kritická místa a k tomu nastínit možné facilitační strategie. Autorský tým sestavuje celý text tak, že využívá svých četných datových korpusů získaných v posledních letech a využívá je pro demonstraci podobností a rozdílů mezi 1. a 2. stupněm základní školy (dále jen ZŠ), a rovněž má k dispozici i data vážící se přímo k reflexi a zkušenostem s přechodem žáků. To vše uvozuje důkladnou historickou a srovnávací analýzou. Jde tedy o kombinaci původní a sekundární analýzy dat. Autory použité výše uvedené vnitřní dělení využijí k tomu, abychom se mohli s knihou seznámit podrobněji.

Jak bylo řečeno, první čtyři kapitoly knihy otevírají diskusi o charakteru základní školy a možných úskalích přechodu z 1. na 2. stupeň ZŠ z pohledu vzdělávacích systémů. Je uvozena poměrně rozsáhlou kapitolou o historickém vývoji primární a nižší sekundární školy v českém kontextu, mapující celé období od ustavení povinné školní docházky na území naší země na konci 18. století až po aktuálně platný školský zákon z roku 2004. Tento exkurz ocení hlavně čtenáři, kterým tento historický přehled chybí. Za podstatné pasáže považují ty, které objasňují důvody nechuti české veřejnosti setrvat po roce 1989 u systému jednotné základní školy pro celou populaci a důvody volání po návratu k selektivnímu systému, vnímaném nostalgickou optikou halící období první republiky jako ideální. Z hlediska české pedagogické pro-

¹ Autory jednotlivých kapitol jsou (jmenovitě podle řazení kapitol v knize): E. Walterová, D. Greger, M. Holubová, D. Dvořák, P. Knecht, V. Najvarová, P. Najvar, T. Janík, J. Němec, K. Vlčková, J. Mareš, L. Lacinová, S. Ježek, K. Starý, K. Kubalová, K. Černý a P. Urbánek. Kromě členů Centra se tedy na monografii autorsky podíleli i pracovníci Institutu výzkumu dětí, mládeže a rodiny FSS MU (J. Mareš, L. Lacinová a S. Ježek).

dukce, ale také ucelenosti terminologie vážící se k tématu přechodu je podstatná kapitola druhá, která srovnává jednotlivé typy institucí na úrovních ISCED 1 a ISCED 2 a podoby přechodů mezi nimi v mezinárodním pohledu. Za důležité považují rozlišení pojmů transfer a tranzice² a zdůvodnění použití českého překladu „přechod“. Samotná srovnávací analýza evropských vzdělávacích trajektorií na úrovni tohoto přechodu a následné zprehlednění české situace vykresluje velmi názorně mapu, na které se celé téma přechodu pohybuje, včetně proporcí žakovské populace, které se jednotlivými trajektoriemi přechodu ubírají. Srovnávací perspektivu využívá i kapitola třetí, která se výběrově zaměřuje na analýzu selektivních vzdělávacích systémů ve střední Evropě. Představuje mimo jiné různé politické přístupy k otevírání, respektive omezování přístupu do víceletých gymnázií. V kapitole čtvrté dochází k tematické změně, pozornost je zaměřena na kurikulum. Poměrně důsledně jsou zde představena kritéria kvality kurikula, jak s nimi pracuje zahraniční literatura i vzdělávací politika, a snaží se je aplikovat na vybrané klíčové učivo vybraných předmětů s cílem objasnit, jak nastaveným kritériím dané učivo odpovídá. Výsledky této analýzy pak autoři vztahují k výsledkům našich žáků v mezinárodních srovnávacích výzkumech, ale také k projektovanému kurikulu ve vybraných zemích.

Analýzou kurikula pokračuje i následující kapitola, která se již věnuje nejen analýze kurikula projektovaného, ale i realizovaného, a proto je autory vnímána jako zlom v úrovni uchopení tématu a přechod k úrovni školy. Tentokrát je spektrum kritérií kvality projektovaného kurikula ještě rozšířeno a doplněno o diskusi o vlivu aktérů jak na jeho projektovanou, tak realizovanou kvalitu. Pro analýzu realizovaného kurikula autor představuje zajímavou metodu obsahové analýzy žakovských sešitů, která je svou prezentací přínosná spíše metodologicky (z hlediska upozornění na hodnotný zdroj dat) než empiricky (vzhledem k malému vzorku analyzovaných sešitů).³ Realizovanému kurikulu v podobě příležitostí k učení se věnuje i navazující kapitola zasazená do výuky cizích jazyků a přírodovědných předmětů. Na bohatém empirickém materiálu autoři analyzují podobnosti a rozdíly v „příležitostech k učení“ v této oblasti na 1. a 2. stupni ZŠ. Kapitulu lze považovat za podstatnou z toho hlediska, že nabourává jeden ze zažitých stereotypů o obou stupních ZŠ, který říká, že výuka obou stupňů se podstatně liší. Optikou analýzy „příležitostí k učení“ jsou totiž tyto rozdíly poměrně subtilní, a můžeme

² Pojmem *tranzice* bývá v zahraniční literatuře označován přechod žáků z primární do nižší sekundární školy tehdy, jde-li o přechod v rámci jedné instituce. V případě přechodu z jedné instituce do druhé se obvykle používá pojem *transfer* (*přestup*) (podrobně s. 55–56).

³ S tímto vědomím ji prezentuje i sám autor.

se tedy ptát, které z charakteristik výuky obou stupňů skutečně způsobují běžně pocítované rozdíly mezi nimi.

Následujících šest kapitol poskytuje prostor zprostředkovat názory, zkušenosti a pocity jednotlivých aktérů přechodu (žáků, učitelů a ředitelů). Mezi těmito kapitolami lze jasněji diferencovat ty, které se věnují spíše tématu „odlišných světů“ obou stupňů základní školy (kap. 7, 8, 12), a ty, které se věnují spíše tématu přechodu (kap. 9, 10, 11). Většina z nich je méně teoreticky podložena, než je tomu v předchozích případech, a má charakter spíše výzkumných zpráv (jejichž součástí je vždy adekvátní metodologická pasáž). Autorskému kolektivu se zde již nedaří držet společný charakter kapitol, což ostatně u monografie vytvořené sedmnácti autory snad ani není možné. Tento oddíl možná trochu nechťeně poukazuje na určitou dvojakost tématu celé knihy, jehož vzájemnou vazbu není vždy lehké podržet.

Jako první je v této části knihy prezentována perspektiva žáků, konkrétně jejich vnímání sociálního klimatu na 1. a 2. stupni ZŠ. Vedle obvyklých dotazovacích technik využívají autoři i data získaná žákovským fotografováním vybraných míst školy. Z jejich analýzy opět zaznívá zpráva o tom, že velký rozdíl ve vnímání sociálního klimatu mezi žáky 1. a 2. stupně ZŠ nebyl nalezen a jeho mírně horší vnímání žáky 2. stupně lze mimo jiné přičíst i jejich rostoucím vyjadřovacím a rozlišovacím schopnostem. Kapitola osmá je z mého pohledu nejméně zapadající součástí celé mozaiky. Je věnována vývojovým specifikům dětí v období přechodu mezi oběma stupni ZŠ. Má v podstatě charakter přehledového až studijního textu na dané téma, který sice erudovaně reflektuje zahraniční, příp. domácí zdroje z oblasti vývojové psychologie, avšak nepracuje v podstatě s vlastním datovým materiálem a jeho vazba na prostředí ZŠ je slabá. Tím se výrazně odlišuje od ostatních kapitol a čtenář si může klást otázku, zda je vlastně pro celý text podstatné, aby v něm byla zařazena. Tímto mostem se text přesouvá k reflexi samotného přechodu mezi oběma stupni ZŠ z pohledu žáků. Autoři zde těží data získaná polostrukturovanými rozhovory s žáky (realizovanými v tzv. triádách – viz s. 212–213). Jejich analýza poskytuje vhled do očekávání, názorů a zkušeností žáků s přechodem, který prostřednictvím jednotlivých typů kódování autoři strukturují do výsledného paradigmatického modelu, v němž jako klíčovou kategorií z hlediska vnímání přechodu žáky označují konkrétní strategie škol, které *zavádí za účelem usnadnění přechodu*. Pohled žáků střídá v kapitole desáté pohled učitelů. Skupinu učitelů, s nimiž byly realizovány polostrukturované rozhovory, tvořily učitelky prvního i druhého stupně ZŠ, ze stejných škol, ze kterých pocházeli žáci v předchozím případě. Jedním z podstatných výsledků analýzy těchto dat je rozdílná perspektiva a vnímaná odpovědnost za hladký přechod žáků mezi učitelkami obou stupňů škol. V této a předchozí kapitole zaznívají ústy autorů, ale i učitelů hlasy, které naznačují, že hladkost přechodu žáků ovlivňují přechodové strategie na úrov-

ni školy a zapojení učitelů do nich. Jejich existence a fungování do značné míry závisí na schopnostech vedení školy tyto okolnosti vnímat a ovlivňovat. Hlas ředitelů zaznívá v kapitole jedenácté, a to „prostřednictvím“ *focus groups*. Jasně ukazuje, že ředitelé vnímají problematiku přechodu poměrně plasticky, avšak ochota sdílet otevřeně všechny zkušenosti, případně i neúspěchy, je poněkud omezená.⁴ Oproti předcházejícím kapitolám se zde explicitněji jako kategorie spojené s přechodem objevují emoce učitelů a žáků, diskutuje se i potenciál zavedení přechodových rituálů na tomto „švu“⁵ obou stupňů ZŠ, ale jsou pojmenovány i konkrétní strategie uplatňované jednotlivými školami za účelem zmírnění ostrosti přechodu. Poslední kapitola ukazuje, že vytváření pracovního kolektivu ve školách, konkrétně školách základních, je do značné míry specifickým manažerským úkolem. Vytvořit ze skupiny sólistů, kterými se učitelé mohou snadno ve škole stát, kolektiv sdílející společné cíle, kulturu, pracující v týmech atd. není rozhodně snadný úkol. Obrázek o této problematice autor prezentuje nikoliv cestou předešlých kapitol, vycházejících z jednoho konkrétního datového korpusu, ale cestou syntetizující řadu nálezu z oblasti českého výzkumu.

Celou monografii uzavírá poměrně rozsáhlá diskuse. Její vstupní část rekapituluje podstatné okolnosti ztěžující přechod mezi oběma stupni základní školy. Znovu upozorňuje na klíčové systémové bariéry mezi oběma stupni a na personální faktory vstupující do tohoto procesu. Nad rámec této rekapitulace autoři přicházejí s celou řadou doporučení či návrhů podpůrných opatření pro centrální úroveň vzdělávacího systému, ale i pro úroveň školy. Jejich komplexnost a rozsah při udržení realističnosti návrhů nelze než ocenit.

Recenzovaná publikace *Dva světy základní školy? Úskalí přechodu z 1. na 2. stupeň* vykřívá většinu témat spojených s přechodem z primárního stupně vzdělávání na nižší sekundární stupeň, a to ve většině případů velmi dobře. Mohlo by se tedy zdát, že v tomto případě autoři do značné míry svým českým kolegům „vylovili rybník“.⁶ S tímto záměrem pochopitelně publikace nebyla napsána a na řadě míst autorský tým skromně upozorňuje na to, že jednotlivá témata pouze otevírá a upozorňuje na místa, kde by mohla být jejich zjištění dále zpřesněna a prohloubena. Domnívám se, že se celkově jedná o zdařilé otevření tohoto tématu odborné veřejnosti a že tato publikace bude dobrým odrazovým můstkem a inspirací pro potencionální následovníky.

⁴ Zde je na místě ocenit ochotu všech autorů publikace sdílet četné metodologické pochyby o limitech nástrojů, s kterými pracovali.

⁵ Jde o výraz poměrně často používaný autory monografie.

⁶ Tematický záběr autorů je úctyhodný, přesto bychom mohli danou problematiku dále sledovat např. optikou rodičů, výchovných poradců a školních psychologů, otevřít téma přechodu z neúplných škol na školy úplné atd.

O autorce

Mgr. KATEŘINA TRNKOVÁ, Ph.D., pracuje jako odborná asistentka na Ústavu pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Aktuálně přednáší kurzy metodologie pedagogického výzkumu, základů sociologie a demografie, kulturní antropologie a environmentální výchovy. Dlouhodobě se zabývá problematikou málotřídních škol, o níž publikovala řadu odborných článků a monografií.

Kontakt: trnkova@phil.muni.cz

About the author

KATEŘINA TRNKOVÁ works as an assistant professor at the Department of Educational Sciences, Faculty of Arts, Masaryk University. At present, she teaches courses on methodology of educational research, fundamentals of sociology and demography and cultural anthropology. She has published a monography and a number of articles on small-size schools which are one of her long-term research interests.

Contact: trnkova@phil.muni.cz